

Hebrew Writers Association in Israel

"כיסוי הדם" כצוואתו החברתית של ש"י עגנון: לזכרו של זאב

Author(s): גרשון שקד

Source:

Moznaim /

מאזנים

Vol. No. 1 / 1977), pp. 3-11 סיון תשל"ז יוני

Published by: Hebrew Writers Association in Israel

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23873466>

Accessed: 21-03-2018 08:56 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.



Hebrew Writers Association in Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Moznaim* / מאזנים.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

"כיסוי הדם" כצוואתו החברתית של ש"י עגנון

לזכרו של זאב

פעמים הרבה נטרדתי מדירה לדירה ואין לך כל דירה ודירה שאין צרה עמה. כאן שריפה וכאן רעש, כאן שריפה וכאן רעש, כאן פרות וכאן תחלואים. ומי יודע מה צפוי לי בדירה זו. היום אני יושב בשלווה. מי יודע יום מחר (ש"י עגנון: "הבית", ר' ספרו "סמוך ונראה", עמ' 162).

א

הסיפור "כיסוי הדם" של שמואל יוסף עגנון, שנדפס לראשונה בקובץ "לפנים מן החומה" לאחר מות המחבר, איננו סיפור בלבד; הוא גם למעלה מזה: סקירה חברתית-היסטורית על תולדות עם ישראל בדורות האחרונים, מעין סיכום של המחבר, המתבונן בעבר וצופה לעתיד. היסטוריה ציורית, על דרך האמן המפרש את העבר וחווה את העתיד. מבחינה זו אין משום חידוש, שהרי עגנון ניסה למצות מציאות היסטורית והיסטוריוזופית על דרך הציור בסיפורים וברומאנים קודמים. כך נהג ב"אורח נטה ללון" ב"תמול שלשום" מצד אחד וב"ספר המדינה" ולהבדיל, כפי שציין בצדק עדי צמח, ב"עד עולם" וב"עידו ועינים" מצד אחר.¹ הסיפור "כיסוי הדם" הוא סיכום מר וחזות קשה. כדי להקדים רפואה למכה ולנחם, כביכול, לפני דברי הזעם, שאלה מסתברים מן העיון ביצירה, נקדים דברי סניגוריה, אשר באמצעותם מסכם הגיבור את סיפור הקטרוג שלו, ונביא אותם בראשית דברינו:

יודע אני שדיברתי יותר מדי, מכל מקום במעשיהם של ישראל דיברתי ואם הטוב מרובה על הרע הרי ודאי טוב. ראיתי בספר אחד שבשמים מקפידים על אותם שמספרים בגנותם של ישראל. איני יודע מהיכן יודע ומי הגיד לו לאותו המחבר מה משיחים שם בשמים. מכל מקום אין הדבר רחוק מן השכל. מי שלקה הרבה ושותת דם אין לבזוק מלח על פצעיו. ("כיסוי הדם" בספר "לפנים מן החומה", הוצאת שוקן, תשל"ה, עמ' 104).

מה שמסתבר מדברי סניגוריה אלה הוא שהגיבור-המספר והמחבר יודעים יפה, כי הדברים שנאמרו בסיפור הם כמלח על הפצעים ושאינם נוגעים ליחיד מישראל בלבד אלא להווייה החברתית כולה.

ב

"כיסוי הדם"² הוא סיפור שאפשר להתבונן בו משלוש נקודות-ראות: ראשונה – לתפוס אותו כסאטירה חברתית המעלה פנים חברתיות שליליות שונות בקורותינו ובמצביה הממשיים, כשמחברה מתאר מחלוקות, שאינן לשם שמים בקהילות ישראל בגולה, וכן את היחס מצד פקידי

1. עדי צמח: "על התפיסה ההיסטוריוסופית בשניים מסיפוריו המאוחרים של עגנון" ("עידו ועינים" ו"עד עולם"), ר' "הספרות" א' 1 (1968), עמ' 378–385.
2. והשווה – יעקב רבי: "ר' הלל החיגר ואדולף הסמל", "על המשמר", 19.9.1975. הלל ברזל: "סיפורים מיטאביוגרפיים של עגנון", "ידיעות אחרונות", 18.7.1965. יהודית צוויק: "ספר המפתחות ליצירת עגנון", "דבר", 5.9.1975. אברהם בלאט: "בסוד זמנים ונשמות", "הצופה", 31.10.1975. הלל וייס: "פירוש לסיפור 'כיסוי הדם' לש"י עגנון", "ביקורת ופרשנות" 9–10, 1976, עמ' 117–159.

המדינה אל העולים החדשים ואל שאריהם של השבויים בידי הסורים. בענין זה, כאמור, ממשיך הסיפור מסורת ארוכה ביצירתו של עגנון, מ"בארה של מרים" עד ל"ספר המדינה"³. נקודת-ראות שניה היא היסטוריוזופית: מה דיוקנה של החברה היהודית ומה הם התהליכים העיקריים המניעים אותה בכל הזדורות ובדורות האחרונים. גם בענין זה ממשיך המחבר מסורת המיוחדת לו. ראשיתה ב"עגונות", ובניגוד שהוצג שם בין גלות וארץ, תורה ואמנות והסינתזה ביניהן, המשכה ב"אורח נטה ללון" וסופה ב"עד עולם" וב"עידו ועינים", שענינם מהות עמנו כעם של "מנודים" ונודדים או מהותה של תורת ישראל, שאיבדה מקומה בחברה הישראלית החדשה. נקודת-ראות שלישית עשויה לראות בסיפור מעין וידוי אחרון של האמן, המתייצב מול ההיסטוריה הממשית והזרמים השונים בתולדות העם ומנסה לערוך את חשבון הנפש. בהמשך דברינו נעסוק בעיקר בשני הענינים האחרונים. הענין הראשון מסתבר מן האחרונים ואינו חשוב כמותם.

ג

אם הסיפור "עד עולם" הוא כעין ספח מוזר לרומאן "שירה" שנכלל תחילה בתבנית המקורית של "שירה" עד שהוצא ממנה, הרי הסיפור "כיסוי הדם" הוא כעין ספח מוזר, נסתר ומאוחר לרומאן "אורח נטה ללון" (נדפס לראשונה בשנת 1939). ספח, אשר לא זו בלבד שלא היה כלול ברומאן הראשון, אלא גם לא נתכוון להיות חלק ממנו. ב"כיסוי הדם" ממשיך המחבר להגות בענינים שהדריכו מנוחתו ברומאן. ב"אורח נטה ללון" הוא שואף לעתידה של יהדות-אירופה, שחרב חדה מונחת על צווארה. השאלות ששאל נוגעות לתשתית החוויה של הגורל ההיסטורי, כגון: מה יהא על הקיום הפיזי, האם עתידים בני העיירה לגסוס לאט ובחשאי ולהיעלם מעל פני האדמה? ומה עתידה של תורה: האם אפשר לחזור ולהבעיר את הגחלת שכבתה? שם גם שאל, אם יש עתיד לאומה זו ולתורה בארץ-ישראל – עתיד פיזי ועתיד רוחני. באותה יצירה אף נתן תשובות דו-משמעיות על שאלות אלו. שלמה, אביו של דניאל ב"ח, עולה לארץ-ישראל, שבה נרצח בנו ירוחם ברמת-רחל. ואם להתבונן בדברים התבוננות מדגימה: השאלה היא – האם משם תבוא הגאולה? לעומת זאת נכשל כשלוך חרוץ הנסיון לשוב ולהחיות את לימוד התורה בבית-המדרש שאותו יום המספר-הגיבור, ואבות-הדור בעיירה מתים בזה אחר זה (חנוך, ר' חיים, פריידא וכיוצא באלה). עתידה של הגולה מפוקפק, ששם שעתידיה של ארץ-ישראל לוט בערפל. ב"כיסוי הדם" חוזר המחבר (כגיבור מספר) במודע לדמותו של דניאל ב"ח ומשווה אותו לגיבור הראשי של הסיפור "כיסוי הדם" – הלל:

נוכרתי באדם אחד שעשיתי עמו בעיר קברות אבותי בין שתי המלחמות קודם שהגיעו הנאצים לשלט באדם, שאף הוא בעל רגל תותבת היה. נוכרתי בו היאך היה מלווה אותי בעיר קברות אבותי והיאך היה מתלה בעקבו והיאך היה מסביר פנים לכל פגעי הזמן שלא שינו את רוחו לרעה. ובינתיים כבר לקה כל העולם כולו וביותר ישראל שהם לוקים תחילה וקרוב לוודאי שכבר אינו בחיים, שבינתיים באו הנאצים והרגו את בני עירי. אלא מי יודע אם נכנס לקברו ברגלו התותבת, או אירעו מה שאירע לאדם אחר בעל רגל תותבת, שששנכנסו הנאצים לעירו והוציאו את כל היהודים מן העיר, מי לעבודת פרך ומי להריגה לא הספיקו בידו לקשור את תותבתו לארכבותיו והיה זוחל על מַעְיו והיו הנאצים רואים וצוחקים ואומרים ראו היהודי הזה היאך הוא זוחל כשרץ. ולא זכרו שנקטעה לו רגלו במלחמת הגרמנים אחר שהראה גבורתו במלחמתו עם אויבי גרמניה ("כיסוי הדם", שם, עמ' 53).

לפי שיטתו של עגנון דברי יצירתו לעתים עניים במקומם ועשירים במקום אחר. קטע זה קושר בין "כיסוי הדם" לבין "אורח נטה ללון" ומפרש את "כיסוי הדם" כמעין אפילוג מאוחר ל"אורח נטה ללון". תולדות ישראל בעת החדשה, שנתגלו לו לאורח שנטה ללון בשוכו לביתו בין שתי מלחמות העולם, הגיעו לקאטאסטרופה מחויבת מציאות פנימית. "כיסוי הדם" הוא מעין תגובה עליה. ראשיתה של קאטאסטרופה פנימית זו בתהליכים פנימיים שעברו על עם ישראל במאה ה-19 וה-20: העיירה המתפוררת התגלתה במלחמת-העולם הראשונה כשהיא קרועה ושסועה, ואז אף ניחתה עליה המכה, שלמים הסתבר כי לא היתה האחרונה. הגיבורים ב"אורח נטה ללון" ראו במלחמת-העולם הראשונה מעין חתך בתולדות-ישראל. בעקבותיה יצאו חולשותיה של הקהילה

3. השווה גרשון שקד: "אמנות הסיפור של עגנון", 1976, עמ' 79–81; 83–87.

4. השווה ש. הלנין: "על אורח נטה ללון", "לעגנון ש", ירושלים, תשי"ט, עמ' 91–123.

האכולה מבפנים וְ הַכֹּחַ אֶל הַפּוֹעֵל.⁵ בעקבותיה נסתתמו מקורות האמונה ונשים יהודיות כשרות מוכנות למכור את הספר "ידינו של משה", שהוא סגולה לפריון והמשך הקיום. דניאל ב"ח, שראה בחפירה זרוע של חייל יהודי עטורה בתפילין, שוב אינו יכול להניח תפילין. ואילו המספר חולם על בנו של דניאל, שאינו יכול להניח תפילין, משום שהוא גידם משתי ידיו. אחד מן הגיבורים, שיצלינג, חווה דיוקנו של הדור הבא: "ואמר שיצלינג: עוד זאת יש להוסיף על הציור של הדורות ההאים. לעתיד לבוא מתלים כל הבריות ברגליהם התותבות ומרמזים בידיהם של גומי ומאנפפים פיינינדיז, פיינינדיז" ("אורח נטה ללון", עמ' 317).

גיבורי "כיסוי הדם" הם הגיבורים לעתיד לבוא, שעליהם ניבא שיצלינג: ר' הלל ואדולף כדניאל ב"ח ואיגנטץ מתלים כל אחד לפי דרכו ברגליהם ומאנפפים פיינינדיז פיינינדיז. זה קיטע וזה קבצן ולבוסף, ר' הלל הוא קיטע וקבצן כאחד. הגיבורים מייצגים את יהדות אירופה שלאחר השואה, שנתפורה לכל רוח, נדדה על פני ארצותיה של יבשת זאת אף הגיעה לארצות הברית וְאו לארץ־ישראל ולא מצאה לעצמה מנוחה ונחלה, משום שה"הגירה" וה"עלייה" שינתה את מקומה אבל לא את מהותה ואת גורלה.

גם ב"כיסוי הדם" יודע המחבר על משמעותה המכריעה של מלחמת־העולם הראשונה בתולדות ישראל:

מיום שהיתה מלחמה בעולם נשתנה העולם ונשתנה הטבע. אין הגדולים רוצים להכיר את הקטנים ואינם רוצים לדעת שאפילו קטן שבקטנים מבקש לאכול. בכלל פסקה הידעות מבני אדם. הקיצור, ימים קשים באו עליו. לא היה לו אלא לחזור על הפתחים. מכל מקום משבח הוא את עצמו שלא עשה כמעשה היטלר ולא עמד על פתחי באי נזירות בשביל קערה של רוטב שהושיטו לו ("כיסוי הדם", עמ' 81–82).

למעשה, מסתבר מתוך הכתוב, כי השואה מצויה ברקע התפתחותן ההכרחית והפנימית של תולדות ישראל. הוא מיצוי אחרון וסופי של תהליכים שאינם תלויים במעשי־זוועה של גויים אלא במעשי־רשע של יהודים. ב"אורח נטה ללון" הדברים דור־משמיעים וספק אם יהודי העיריה הושבו על ספסל הנאשמים או על כס המשפט: ביצירה זו המחבר הוא במרבית המקרים סניגורם של ישראל, התובע על־כונם משר־ההיסטוריה או לעתים קטיגורם, התולה את הקולר בהם עצמם. בספור "כיסוי הדם" נשתנה האיוון בין קטרוג לסניגוריה: לכאורה, צריכה היתה חוויית השואה לעורר דווקא את מידת החסד; למעשה עוררה את מידת הדין. דווקא לעומת האירוע ההיסטורי הנורא בא המחבר להצדיק את הדין על הנדונים; ואף על פי שגם כאן חוזר ותובע על־כונם ודמם מן הרשות, אין התאודיקיה תופסת. למרות כל חטאיו של האדם היהודי אין העוצמה המטורפת של העונש הולמת את החטא, שהמחבר אינו מנקה ממנו את קרבנותיו. מכל מקום, לבסוף מסתבר: אין חשיבות רבה לסוגיית החטא והעונש, הצדקת האל או האשמתו, הקיטרוג או הסינגור, אלא לחישוב הנורא של העבר ולחזות המאיימת של העתיד.

ד

מגוף הסיפור אנו למדים: שלושת הגיבורים העיקריים של היצירה אינם קרבנות השואה אלא קרבנות ההיסטוריה היהודית, שנתמצתה בשואה או נתגלתה בשואה. הלל, שקיבל סמיכה כרב ולא זכה לכס הרבנות בגלל שנאת חנם, מחלוקות ובעיקר משום שהתורה סחורה ולא תורה, הלך ונעשה שוחט וגם כשוחט זכה למקום עבודה בחסד ולא בדין. החברה היהודית פלטה אותו ממנה, הואיל ושוב לא האמינה בערכי התורה והעדיפה עליהם ערכים חומריים; ומשגלה לארצות הברית נקטעה רגלו, משום שגיטלי פרומטשיס בעלת המשחטה שעבד בה, תבעה ממנו עבודת יום וליל ולא שיחררה אותו אפילו לאחר שעבד ביום י"ז בתמוז ולא שבר צומו. הוא קרבנה של החברה היהודית בשני גלגולים של "גלות" – הגלגול האירופי והגלגול האמריקאי, שיש בו משום החמרה יתרה של הסתאבות לגבי הראשון.

אדולף, סמל במלחמת העולם, שהציל את הלל ממוות, הוא קרבן הזמנים שבין המלחמות. הוא אכל פתבגם של גויים וחי עם נשותיהם. ההתבוללות הפיזית גרמה לכך שנוזק לחסדם, נתגלגל ממקום עבודה למקום עבודה, ונהרס בכל מקום, עד שעלה לארץ־ישראל וגם כאן לא יצא מחזקת קבצן. גם הוא קרבן של מצב חברתי וגילויים חברתיים פנים־יהודיים, לאמור: של ההתבוללות הפיזית והימים שבין שתי מלחמות.

5. השווה: "אורח נטה ללון", הוצאת שוקן, 1950, עמ' 216 ועוד.

הגיבור ה"אמריקאי" של "כיסוי הדם" הוא זקן, שהיגר בילדותו לארצות הברית ושימש עוזר לחזן עד שנשא אשה עשירה. גם עליו עוברת שואה וזטא: כתו מתאבדת, לאחר שזמר גוי שהכניסה להריון, נטשה: בנו נרצח על-ידי חבריו, לאחר שהצטרף לתכורת גנבים. הוא נשאר ערירי ובודד. התבוללותו של הדור השני בגולה החדשה הכריעה אותו.

שלושת הגיבורים הם קרבנות של תהליכים פנימיים שעברו על עם ישראל. אדולף וה"אמריקאי" אינם קרבנות בלבד אלא גם אשמים שנתנו ידם לתהליכים אלה. השואה נתפסת ברקע הדברים. היא, כביכול, הופכת את השלושה לדמות אחת – פנים שונות של שארית הפליטה: גורלה של שארית הפליטה, שהיא קרבן של נסיבות פנימיות וחיצוניות כאחת.

ה

שלוש הדמויות העיקריות קשורות זו בזו, עד שנדמה שאינן אלא דמות אחת. הדמות העיקרית, הלל, היא מעין איוב, שאלוהים לא בירך את אחריתו. שתי נשים שלו מתו בעקבות המלחמה וכל בניו נפטרו. נכסים מעולם לא היו לו וכאיוב נפגע גם הוא בגופו. בוידויו לפני המספר-העד יש גם משום הטחה כלפי מילה ומטה: ואולי הוא גם גלגולו של אותו אמורא, הלל. שאמר: "אין להם משח לישראל שכבר אכלוהו בימי חזקיה" (סנהדרין צט, ע"א). הוזהות הולמת משום שדברי הטחה של הלל האמורא, בדומה לדברי ההטחה של הלל, גיבור הסיפור, הם בעיקר נגד ישראל שאכלו את משיחם בכל פה. כך מן הימים שקדמו למלחמת-העולם הראשונה (מחלוקת החסידים) ועד לימות המדינה, שבה מכבידים הפקידים לבם ונוהגים כפי שנהגו פקידי הקהילות וגבאייהן. הגאולה לדעת הגיבור, לא הביאה לתמורה. במקום שהגאולה תתפוס את מקום הגלות, תפסה הגלות את מקום הגאולה. ארץ-ישראל אינה קץ-הימים אלא גלות חדשה. היהודים שינו מקומם אך לא שינו מהותם. מצד אחד קרוב הלל (שתחילה הוא נקרא בסיפור "זקן") גם להלל הזקן. הוא אינו פורש מן הציבור, אינו מאמין בעצמו עד ליום מותו ואינו דן את חברו (הוא אדולף) אלא מגיע למקומו. למרות כל נסיונותיו המרים והנמררים הוא רודף שלום, אוהב את הבריות ומנסה לקרבם אל התורה. אך מידותיו של הלל אינן עומדות לו והוא אינו מוצא מקומו בעולם. וכך משום שיותר מכל, כפי שמתרמז ממצב היסוד (איוב) או משמו (הלל), הרי גיבור זה הוא קודם כל תלמיד-חכם, שאיבד את מקומו ותפקודיו בחברתו. מוסמך לרבנות שנעשה שוחט ושוחט שנעשה קבצן. הלל ללא בית-הלל? חשוב מכל הוא, שגיבור זה משמש מעין חוליית-ביניים בין שתי הדמויות האחרות: אדולף, שהציל את הלל ממוות במלחמת-העולם הראשונה, והזקן האמריקאי, שהצילו מחרפת-רעב לאחר שנפגעה רגלו ב"ז בתמוז במשחטתה של גיטל פרומטשיס. בין שלושה אלה, כפי שאפשר היה להיווכח, יש קווים מקבילים. הללו מגלים, בדומה לגיבורים שב"אורח נטה ללון", כיצד עוצבו גורלות אישיים מאד על-ידי אותם תהליכים אימפרסונאליים (ב"אורח נטה ללון" יש לכל אחת מן המשפחות – ב"ת, זומר, שוסט וקיסר – גורל משלה, אך על כולן הטביע הגורל ההיסטורי חותם אחד ואחיד). שלושתם גלו ממקומם ושלושתם ערירים. שלושתם נפגעו בצורה זו או אחרת מהנסיבות שנקלעו לתוכן. הלל נתגלה תחילה למספר בדמות "זקן", כשם שנתגלה להלל ה"זקן" האמריקאי בארצות-הברית. זקן זה הנרדף רגשות-אשמה, הן בגלל עברו (גניבת קופת "מתן בסתר"), הן בגלל עצם היותו ניצול מן השואה, לאחר שנשרפו כל בני עיירתו, והן משום שבנו ובתו יצאו לתרבות רעה – הופך את הלל שליח לדבר-מצווה: עליו להעביר אלפיים דולר לשארית הפליטה בארץ-ישראל. מה שמסתבר הוא, כי אדולף הוא בן-עיירתו של ה"זקן". הוא הפליט האחרון. הלל מנסה לקשור לשווא בין הקצוות: תחילה, משום שלא גילה את סודו של אדולף, ולאחר מכן – משום שאיחר את המועד והדולרים איבדו ערכם. הדולרים עצמם מוחלפים בלירות. סגן-מנהל הבנק הלאומי מעודד את ההחלפה ולשם צידוקה הוא מביא לפני אותו שליח נימוקים פאטריוטיים: המדינה היא שתרוויח משילומים אלה; וגם השליח עצמו יהא נשכר מהם. אדולף עצמו, שהיה חברו לנשק של הלל, מופיע בארץ כקבצן הסוכב ממקום למקום בתיבת-זימרה, תוכי וקוף. הוא מצפה לכן אחותו, שנשבה על-ידי הסורים, כדי להוריש לו כלי-קבצן-וגולה אלה. הלל הולך ותופס את מקומו. הוא עצמו כביכול לובש צורת אדולף ופושט צורת הלל:

6. הלל וייס, במאמר הנ"ל, עמ' 120.

7. ד. כנעני: "הנגלות והנסתרות ביצירתו של עגנון", בספרו "בינם לבין זמנם", ספריית פועלים, 1955, עמ' 36-9.

כמו שכבר אמרתי לך שומר הייתי את עקבותיו של אדולף וכן משתדל הייתי לראותו שתיים שלוש פעמים בשבוע. בראשונה נוהגים היינו לעמוד במקום אחד ולספר, אחר כך ראיתי שאני מעכב אותו על ידי כך מפרנסתו והתחלתי מלווה אותו לפרקים ולא השגחתי בסבורים עלי שאני בעל תיבת הזמרה ואדולף הוא המסייע אותי, שאני על יד מום שבי יפה הייתי בעיני הבריות לאותו תפקיד יותר מאדולף ('כיסוי הדם', עמ' 97).

מה שמשמע משלוש הדמויות ומן הזיקה ביניהן הוא גורלה ומהותה של שארית הפליטה: רדופת-אשמה, קבצנית, הרוסה וערירית. אשמתה מביאה אותה לידי נסיונות לכפר בכסף על עוון מדומה. הניצולים שלא נפגעו מבקשים לכפר בכסף על עוונם ולעזור לקרבנות. המחבר ממצה תהליכים חברתיים, ידועים היטב ביהדות ארצות הברית וארץ-ישראל. האשמה, השילומים, שאינם מגיעים לנמעניהם החוקיים, המדינה הנהנית מהם וכיצא בזה. מה שחשוב הוא: הקשר הגורדי, הגורלי שבין הדמויות השונות. ניצולי השואה בכל אתר ואתר ובכל גלגול וגלגול, בין שניצלו לפני בואה ובין שנותרו אחריה, קשורים זה אל זה בטבורם. הללו אינם אלא פנים שונות של איוב קולקטיבי שאחריתו, אולי – בניגוד לזו של איוב האינדיבידואלי – אינה שונה הרבה מראשיתו (שלאחר ה'נפילה').

1

כמה מן הענינים העיקריים ב'כיסוי הדם' אינם נחשפים ברצף העלילתי אלא בשורה של תבניות המתגלות כתופעות מקבילות מעל הרצף או כסמלי-מפתח לשוניים במצב-היסוד של הסיפור או כשמות גיבוריו. אין ספק, שזהו סיפור דרמטי, עומד על דרמטיותה הגרוטסקית של ההווה ההיסטורית. ההיסטוריה היהודית בעת החדשה טומנת בחובה דברים והיפוכם. היא עשויה תקבולות תקבולות גרוטסקיות, שהאמן רק צריך לבוא ולהתבונן בהן, כדי לחשוף את פרצופן התפלצתי. כך, למשל, שם הסיפור 'כיסוי הדם', שהוא מנהג עתיק לאחר שחיטה ומלאכתו של הגיבור הראשי שהיא השחיטה: שחיטה, ברכות 'על השחיטה' (כל המשתמע ממנה לאחר שירו של ביאליק) ו'כיסוי הדם' הם מושגים רב-משמעיים מאוד בתקופה שבה נשחטו יהודים, ויהודים וגויים כיסו על דם (תרתם משמע) והשוחטים שחטו, כפי שלא שחטו בכל תולדות ישראל. המחבר נזקק לדרמטיות של מושגים אלה בצורות שונות. הלל למד 'שחיטה', משום שנסתמו צינורות פרנסה אחרים; אך אין ידו משגת לפרנס עצמו עד ש'בסוף כשהגיע הסכין עד לצוואר הגיעה פרנסה לידיו' (עמ' 66). לפי ההסכם היה עליו לפנות את מקום העבודה שהשיג, כאשר נכדו של השוחט יגיע לבגרות. אך 'הסכם' זה אינו מתקיים, משום ש'באה חרב של מלחמה לעולם ושחטה לשוחטים ולאוכלים משחיתם' (עמ' 66). ההומנים חושף כאן את האבסורד הטמון במחלוקות הקהילתיות ובמחלמות הקטנות על פרנסה: כל אלה נגזרות ונעלמות, משום שהקאטאסטרופה מבטלת אותן: אף-על-פי שהן עצמן אינן בטלות והיהודים אינם לומדים מן ההיסטוריה.

האירוניה (או מוטב הגרוטסקה) ההיסטורית מתגלה בעיקר משנתגלגל הלל למשחטתה של גיטלי פרומטשים, שבה הוא מברך על השחיטה ומכסה על הדם. ההקבלה המובלעת היא, לפי לשון הכתוב באגדה על הנביא זכריה, שהיהודים שחטוהו ודמו תסס ומאן להתכסות עד שבא נבזראדן ושחט על דמו של הנביא תשעים וארבעה אלף מבני ירושלים. האירוע המרכזי קשור ל'12 בתמוז (היום המר בחיי הלל), יום שבו נשברו הלוחות, הובקעה חומת ירושלים, הועמד הצלם בהיכל ועוד. זכריה-לשון ותרבות אלה מצטרפים, כאמור, גם לזכר שירו של ביאליק 'על השחיטה'. ואולי יש לראות במאות התרנגולים הנשחטים, בזמן שהמוני ישראל נטבחים מעבר לים, מיני תרנגולים של כפרה (ובעיקר שבעלת-הבית תשלת לעתיד לבוא חיי דולרים להלל – כפרת רגלו שנקבה משום שדרשה ממנו לעבוד באותו מועד עד לאפיסת כוחו). ההקבלה יוצרת מעין קשר מזור של שכר ועונש. יהודים נשחטים, כביכול, משום שיהודים נשחקים. 'דמו' של הלל לא יכופר עד שלא ישחטו יהודים: הכפרה אינה תופסת. השחיטה המעשית כאן היא מין חרושת נוראה, לפי שיטת הסרט הנע, כשגיטלי פרומטשים לוחצת על פריון עבודה, משום שליבה לבצעה. יהודים רודפי-בצע מתעלמים ממה שנעשה מן העבר השני של האוקינוס. ה'בד-בבד' הנורא מגלה שישאל ערבים זה לזה בצורה נוראה ואולי בלתי-מוצדקת. 'בד-בבד' זה יוצר הגיון מזור, גרוטסקי ובלתי-הגיוני, מעין הצדקת הדין, שאינו מוצדק כל צרכו.

תקבולות דרמטיות גרוטסקיות היוצרות אף היא כעין הצדקה של הדין ותולה, כביכול, את קולר-השואה ביהודים עצמם הוא כמתן השם אדולף לאותו סמל יהודי. בדומה להיטלר גם הוא סמל

במלחמת-העולם הראשונה ובדומה לו הוא קרבנה של מלחמה וסובל חרפת-רעב: "ימים קשים באו עליו. לא היה לו אלא לחזור על הפתחים. מכל מקום משבח הוא את עצמו שלא עשה כמעשה היטלר ולא עמד על פתחי-בתי נזירות בשביל קערה של רוטב שהושטה לו" (עמ' 82). אדולף חטא בעריות: גויות שונות ילדו לו צאצאים והוא חושד, שמהרסה ומחריביה של הקהילה ממנו יצאו. הוא מתוודה בענין זה לפני הלל:

מצאתיו מדוכא ביותר. שאלתי אותו מה אירעו וסיפר לי שראה בחלומו ששקץ אחד מסיעתו של היטלר פגע ביהודי אחד והרגו במיתה משונה ואותו היהודי בן אחותו היה ואותו השקץ הוא בנה של האדונית שנולד לה ממנו מאדולף. ואם כיום רואה הוא מיני דמויות ורוכס ככולם יש בהם משהו מתולדות אותו עוון (שם, עמ' 96).

הצגתו הדו-משמעית של הניבור (באמצעות השם והמעשים) יוצרת ראייה דו-משמעית מאוד של קשרי-הקרבן והרוצח. כאילו יצר הקרבן את רוצחו, כאילו יש קשר הדוק בין ההתנהגות החברתית של הנרצחים לבין הרוצח עצמו⁸. דברים אלה נאמרים בגילוי רב (אולי גילוי רב מדי). יש בהם שוב הצדקת-הדין, בלא שתהא בזה משום הצדקת הרוצחים. היהודים הביאו עליהם כביכול את קצם כמו ידיהם. הם שחטו זה את זה לפני שנטבחו. הם אבות-רוצחיהם שלהם בבשר וברוח. רדיפת-הבצע וההתבוללות הם שורש כל הרע. שארית הפליטה אינה זכאית, משום שהיא נושאת בעונם של אלה שהביאו עליה את הדין. היא זכאית וחייבת כאחת.

כמה ממושגי היסוד של תולדות ישראל בעת החדשה הוארו בסיפור זה באורח דו-משמעי. דו-משמעות זו קיימת אמנם במציאות, אבל רק הספרות יכולה לממשה הלכה למעשה, כדבר הטומן בחופו את היפוכו. בראש ובראשונה אלה הם מושגים ומעשים, כגון: הצלה ועלייה.

לאורך כל היצירה נקלעים הגיבורים למצבים חסרי-מוצא שאינם יכולים להינצל כמו ידיהם ורק אנשים מן החוץ עשויים להצילם מחרפת רעב וממות. רק צדקה של הזולת תצילם ממות. הגיבורים אמנם ניצולים בלא שהצלה זו תביא נחמה וישועה, ויותר משהיא מביאה גאולה לניצולים היא מביאה רוח למצילים. זו הצלה שיש עמה רוח: השוחט המציל את הלל מחרפת-רעב מעסיקו כדי לנצלו (לשמור את המקום לטובת נכדו), גיטלי פרומטשים מעניקה לו משרה במשחטתה כדי שתוכל למצוץ את ליח עצמותיו. הגויים המצילים, כביכול, את אדולף – כגון הקצין שהעסיק אותו כסייס, בעל-הקרס ששכרו למטפל בחיות – כל אחת מעבודות אלה אינה מביאה לו ברכה. חזן מציל, כביכול, את הצעיר היהודי שהיגר לארצות הברית, מרעב ומעבודת-פרך, אבל שוב מתוך כוונה לנצלו. קרובים של זוג ניצולים מטראנסילוואניה בארץ-ישראל מפנים להם מרתף דחוק למגורים. ההצלה נהפכת לרווח. וזו תבנית עיקרית המאפיינת, אליבא דעגנון, את תולדות ישראל במאתנו.

דבר זה, כאמור, אינו חד-משמעי ולצד מצילים המרוויחים יפה ממעשיהם יש שורה ארוכה של מצילי-אמת. רובם – עניים מרודים, בניגוד לעשירי ישראל שליבם לבצעם. הספל המציל את הלל מן הדריסה, אדולף המצילו במלחמה, ושוב אדולף המציל קבצן עלוב וזה חוזר ומציל את אדולף בירושה שהוריש לו. ניצולי השואה מארחים את הלל במרתפם ומשתפים אותו בעבודתם. גם כאן גילה המחבר בשורת-תבניות דבר והיפוכו והאיר את תולדות-ההצלה באור דו-משמעי.

המחבר מאיר גם באור דו-משמעי למדי את תולדות ההגירה היהודית לארץ-ישראל, את קיבוץ הגלויות ועוד ענינים שונים. שני ה"מהגרים", בני שארית הפליטה, אינם עולים לארץ-ישראל מרצונם: אדולף מובא לארץ בטעות, משום שנתבקש לשמש מתורגמן של קרקס בלא שידע עברית. הוא מהגר הנווד על-פני הארץ קבצן אירופי ואינו מוצא בה מקומו. הלל נשלח על חשבון עשיר אמריקאי ובשטר-נסיעה שזה קנה לו. על קיבוץ-הגלויות נאמר בפירוש ש"קירוב המקום" לא הביא ל"קירוב הלבבות". כמה מהנחות-היסוד של תולדות הציונות נבחנו מחדש והמחבר מנסה לגלות משמעם המפוקפק של הדברים.

ענין אחד מעלה המחבר לאורך כל הסיפור המכפר, כביכול, על כל העוונות. אם יש ב"כיסוי הדם" בשורת-נחמה הרי היא בתחום זה. כבר אמרו חז"ל: "כל העוסק בתורה ובגמילות חסדים

8. הארה דומה במחזה של סופר יהודי-אמריקאי המבוסס על הצגה גרוטסקית דו-משמעית של מעין "אייכמן" בשם גולדמן (הפושע הנאצי שהוא ספק יהודי ספק גרמני-נאצי שהתחפש ליהודי). R.Shaw, *The Man in the Glass Booth*, New-York, 1968.

וקובר את בניו, מוחלין לו על כל עוונותיו' (ברכות ה, ע"א). הלל קובר בניו, עוסק קצת בגמילות חסדים, אבל החסד העיקרי שהוא עושה לחבריו הוא בכך שהוא מלמדם תורה: אדולף למד מפיו על יום פטירת אמו, הזקן האמריקאי למד לקרוא מלות-התפילה, לדמויות שונות באמריקה הוא משמש מלמד המכניסן לאהלה של תורה ולבסוף הוא מלמד שיעורים לבנימין, עלם אמריקאי צעיר שעלה לארץ-ישראל כדי ללמוד תורה. מסתבר, ש"תלמוד תורה" הוא הפתח האחד לגאולה. באמצעות תלמוד-תורה מקרב הלל רחוקים (כל אחד לפי דרכו ושרשי נשמתו) ומחזיר בנים למוטב ושב וממלא אותו. תפקיד שניטל ממנו – תפקיד של רב המרביץ תורה.

ז

איני רוצה להיכנס לתיאור מפורט של כמה מסמלי-היסוד בסיפור: הרגל הכרותה, תיבת הזמרה, הקוף, התוכי והדולרים שהופחתו. די שאומר שהרגל לא נכרתה בזמן שהיה הלל ילד ומרכבה של שר כמעט ודרסתהו עד שבא ספן פשוט, מעניי ישראל, והצילהו. היא גם לא נכרתה משנפצר בין מפולות במלחמת-העולם ומשום שאותו אדולף שהוא גם כן מעניי העם וחלכאיו, הצילו; רק משנתגלגל למשחטתה של גיטלי פרומטשים נכרתה רגלו בגלל תאוות-הבצע שלה. המתח שבין הצלה להצלה לשם רווח נתגלה בגלגוליה של אותה רגל. זו הופחתה והלכה בארץ-ישראל, כשאבטומוביל הרס את הרגל של גומי וניתנה לו רגל של עץ על-ידי חברת קב הישר, שטיפלה בנפגעי-השואה (סימן ההפחתה ערכי-הקיום בארץ) וחטטים נתגלו ברגל, משום שחסידי-שוטה עשה בה מה שעשה. כשם שהופחתה רגלו כן הופחתו דולריו. המדינה נוטלת את הדולרים שנועדו לפליטי השואה ומרוויחה מהם ושוב מסתבר שמהו הופחת ערכי הקיום של הארץ. סמל מרכזי היא תיבת-הזמרה, שאדולף מקבלה מקבצן אירופי ועמה הוא נודד על-פני אוסטריה, שנתגמדה לאחר מלחמת-העולם הראשונה, ועמה הוא מגיע לארץ. אמנם, התיבה מזמרת, כביכול, שירתם של בני קורח בפתחו של גיהנום ("משה אמת ותורתו אמת"); אך זהו זמר שאין בו שום ערכים ממשיים, אלא הד נסתר בלבד של עבר מפואר. אך מתפארתו לא נותרה אלא התיבה, כסמל הנדודים, שאליה נצטרפו הקוף והתוכי, שתי חיות צועניות. "היהודי הנצחי", אדולף, והלל שמחליפו, הולכים ונעשים יורשי מורשת צוענית של נדודים ללא תיכלה.

אמנם, סמלים אלה מופיעים גם במקורות יהודיים. אך נראה לי, שאלה סמלים אירופיים ועוצמתם הסמלית היא חריפה יותר ומוזעזעת יותר דווקא בגלל אופים האירופי. סמלי-הנדודים האירופיים הם הדבר האחד שנותר בידי הלל והם הדבר האחד שהוא עשוי להוריש לדור הבא: אם דור זה יחיה, ואם יחיה – אם חייו יהיו חיים.

ח

וכאן אנו מגיעים לעיקרם של דברים. מה דמות תהיה לו לדור הבא, דור שלאחר מלחמות (מלחמות-עולם ומלחמות היהודים בערבים) ושלאחר השואה. שאלה זו שאל עגנון כבר ב"אורח נטה ללון" – האם תהא דמותו כדמות רפאל תינוק בחזונו-חלמו של המספה-הגיבור: זה רפאל התינוק שאינו יכול להניח תפילין, משום שהוא גידם משתי ידיו ואביו הבטיח לו שיעשה לו ידיים של גומי? האם יתלה על עקבו וינדוד על פני השווקים ויוזעק פיינינדיז, פיינינדיז? או בניסוח אחר שניסח עגנון ב"אורח נטה ללון": האם סלל ירוחם חפשי דרכים לביית-הקברות או ממנו? האם מבישרת פעולתם של צעירים אלה תחייה או קץ? המציאות נתנה כבר תשובה קשה למדי על השאלות שהוצגו בספרות.

ב"כיסוי הדם" חוזרת ונשאלת אותה שאלה ביחס לחברה היהודית הישראלית ולעתידה של חברה זו. כל גיבורי הסיפור הזה הם ערירים. השלוחה האמריקאית של הניצולים נשארה ללא המשך. התבוללותם של הבנים היא מיתתם. שניהם מתאבדים או נרצחים משום שנתבוללו. הלל הוא ערירי כאדולף, שבניו החוקיים הם מהרסים ומחריבים. הבן האחד שנותר לפליטה לאדולף ולהלל, הממלא מקומו של אדולף כאב ומוריש, הוא בן-אחותו של אדולף, שעליו נאמר:

איני זוכר אם הזכרתי את בן אחותו של אדולף. סיפר לי אדולף שהוא אדולף בן עיר אחת שכל יושביה היהודים נהרגו על ידי היטלר, אחד מהם לא נותר, ואלו שהלכו לארץ ישראל מהם מתו ברעב בימות המלחמה הראשונה, מהם נהרגו על ידי פגזים של ערביים בימי כיבוש הארץ. היתה לו לאדולף אחות אחת שנישאה בזיווג שני למורה עברי וילדה לו בן. מת אבי הבן, היינו בעל אחותו והניחה בלא כלום. גידלה את הבן מתוך עוני מתוך עבודה קשה וכל פרוטה שחסכה הוציאה על חינוכו. כשהגדיל נכנס

לתנועת הנוער ולבסוף עלה לארץ ישראל והבטיח לה לאמו שיעלה אותה. בא לארץ ישראל סמוך לימי מלחמת היהודים והערביים. נשתתף במלחמה ונפצע ומתרא. אחר המלחמה הלך לקבוצה אחת ונעשה חורש בטרקטור. יום אחד עברו הסורים את הגבול ותפסוהו והוליכו אותו בשבי. מכאן ואילך לא שמעו עליו כלום ('כיסוי הדם', עמ' 95).

בגורלה של דמות זו מתמצה, אולי, יותר מכל השרירות הנוראה של הגורל היהודי. ארץ-ישראל לא פתרה את עתידה הרוחני, משום שנוהגי-הקיום ודרכי ההנהגה של קהילות הגלות עברו אליה. הם עברו טראנספורמציה חילונית-מדינית, אך לא נשתנו במהותם. המחלוקת של העבר חזרה ונתגלגלה להווה ואולי גם כאן אפשר, כביכול, למצוא קשר בין המצב החיצוני הפיזי לבין המצב הפנימי. עגנון מטעים זיקה זו בגלוי ובחריפות רבה:

אין קץ לדברי ריבות וקטטות ומחלוקת ובזבוז ממון ושוחד וקלקול משפחות וחילול השם. עכשיו שחרבו הערים ובטלו הקהילות ורובן נהרגו במיתות קשות אכזריות, ומי שלא מת נתנסה ביסורים קשים מן המיתה מוטב שישתקעו הדברים. אשרי מי ששכחם, אני איני שוכח אותם. ולוא דבריהם שאמרו צרות אחרונות משכחות את הצרות הראשונות הייתי אומר הם שהכירו את הצרות הראשונות מן השמועה נוח היה להם לשכחן, אני שהכרתי את הצרות הראשונות מן הראייה קשה לי לשכחן. ועוד אומר לך אלמלא מלשינות ולשון הרע והתודועות לרשות לא היתה צפורן אחת מישראל ניוקת. בשביל שהרגילו עצמם להלשין זה על זה ולהתודוע לרשות לשם שמים הרגילו עצמם לשם עצמם. דבר זה ראינו שם ודבר זה רואים אנו כאן. אוי לי אם אומר, בארץ ישראל גרוע מבחוצה לארץ, לגבי חוצה לארץ כבר הבטיחנו הקב"ה ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכולתם וגו'. אבל בארץ ישראל כביכול מדקדק הרבה. אמרו רבותינו דורו של אחאב כולם עובדי עבודה זרה היו ועל ידי שלא היו בהם דילטורין היו יוצאין למלחמה ונוצחין ('כיסוי הדם', עמ' 65-66).

אך למרות קשירת-הקשר שבין הגורל החיצוני למצב הפנימי אין הדברים מסתברים כל צרכם. אם לגבי בניו של האב האמריקאי או בניו של הלל יכולנו לומר באופן כללי מאוד שאבות (במובן הרחב ביותר) אכלו בוסר ושיני בנים תקהינה; הרי כאן נשארים אנו פעורי-פה. אין איוון נאות בין הבוסר וקהיות-השיניים. המספר-הגיבור עצמו תוהה על גורל מזור זה, כשם שהוא חוזר ותוהה, אם יש קשר כל שהוא של שכר ועונש בין ההתנהגות החברתית של היחיד ושל העם היהודי לבין גורלה של האומה. ההארה היא שוב דו-משמעית: תרצה – יש בהאשמת-העם משום תאודיקיה של האל; תרצה – יש בתמיהה לגבי גורלו ועתידו של העם, משום העמדתו לדין של ריבון העולמים:

אתה סבור עלי שמתוך תמימות יתירה איני קובל על המעשים שמתגלים ובאים לאחר זמן ואילו נתגלו בזמנם יכולים היינו לתקן מה שאין כן לאחר זמן. כגון אילו נתגלה לי מיד אחר עלייתי לירושלים כשנודמן לי אדולף שהוא מבני עירו של הנדבן הרי מונע הייתי ממני טרחות חינום. ואף הוא וכן אחרות היו מרוויחים, שבכסף שהופקד בבנק יכול היה בן אחרותו לקנות לו חלקת שדה או פרדס והיה בעל נכסים ולא היה צריך לעבוד בטרקטור בקצה גבול הארץ ולא היה שבו בידי הסורים. אבל אני איני קובל על שום דבר בין שנעשה בזמן ובין שנעשה לאחר זמן, שמתוך בטחון גמור כשכל האלקי שהוא למעלה משכל יצוריו אני אומר שהכל עשוי יפה ובעתו נעשה. ואיני רוצה להאריך בזה, שכבר רואה אני את השאלה שבצבצה על קצה לשונך, שאתה מבקש לשאול, אם כן מה שכל יש בהריגת שלישי מן האומה הישראלית ביד שיקוף משומם, שאילו ביקש לו משרה אצל גיטלי פרומטשיס כגון הדחת הרצפה שבמרתף השחיטה ספק אם היה מתקבל – אם כן מה שכל יש בהריגתם של שונאי ישראל, אלא אם אני בשכלי הקטן איני יכול להשיג את השכל הגדול כלום שוטה אני על ידי כך ('כיסוי הדם', עמ' 95-96).

מכל מקום הסיכון הפיזי לקיומו של הדור הבא יש בו משום גלגול חוזר של אותו מצב-אימה שהניח חרב על צווארו של ציבור שלם ב'אורח נטה ללון'. לעלם זה, שספק אם יישאר בחיים ואם יישאר – ספק אם חיוו יהיו חיים, מצפה הלל ובידו אותה מורשת שהשאיר אחריו אדולף – כלי-הגולה: התיבה, הקוף והתוכי. אם ייצא חי מן השבי, סבורים הם, יהיה בעל מום כאבותיו ויצטרך גם הוא לנדוד על פני ערים וכפרים ולקבץ נדבות לפרנסתו. זו, כמובן, חזות קשה. נבואה על יסורים שאין בהם מירוק, גלות ללא גאולה, כשהאור האחד המאיר, כאמור, באפלה הוא אותו בנימין, אותו עלם אמריקאי, שחשקה נפשו בתורה ועלה לארץ-ישראל כדי ללמוד תורה מפי הלל.

ואולי זהו עוגן ההצלה האחרון: התורה שאינה תלויה במקום ובזמן, בחיים ובמוות; והיא עומדת, כביכול מעבר לדיאלקטיקה של גלות וגאולה, שואה ותקומה. אנו למדים מן הסיפור, שבכל מקום שיש תלמוד-תורה יש גאולה פורתא ונחמה פורתא. התורה אינה קשורה אפילו בריבון העולם. הוא עלול לנהל דרכה של ההיסטוריה לצד הרע ולא לצד הטוב. אך התורה קיימת כערך עצמי מעבר לטוב ולרע שבנבכי ההיסטוריה, כאותו מפתח לבית-המדרש ב"אורח נטה ללון" העשוי להיות הכא והתם, בארץ ובגולה.

ט

חז"ל אמרו: "במקום שבעלי-תשובה עומדין, צדיקים גמורים אינם עומדין" וכי "תשובה ומעשים טובים כתרס בפני הפורענות". שלושת הגיבורים, שהם אחד בסיפור זה, הם בעלי-תשובה (אפילו גיטלי פרומטשים מנסה לחזור בתשובה): האמריקאי הזקן מנסה לחזור בתשובה על-ידי הכסף שהוא שולח לשארית הפליטה; יסורי אדולף ווידויו הם תשובתו, ואחרון אחרון: הלל הוא בעל-צדקה ובעל-יסורים, אך אין בעלי התשובה מתמרים, אין דרך היסורים מבטלת את רוע הגזירה⁹. הצפוי לאותו שבוי, שרידה-פליטה, שאם ייצא חי לא יהיו חייו חיים ויצטרך לקחת לידו כלי-גולה כדי שיוכל לקיים עצמו – יש בו משום חזות קשה. בסיפור זה אין עגנון מאמין בכוחה של ארץ-ישראל להביא גאולה ליהודים ואפילו אינו רואה באור הבוקע מ"חלקת השדה"¹⁰. פקידיה ואנשיה אינם שונים מפקידים ויהודים שבגולה. טרם הגענו לאחרית הימים, אליבא דעגנון, ודרך היסורים של העם היהודי עדיין ארוכה וארץ-ישראל איננה אלא תחנה נוספת בדרכו רצופת הסבל של העם, "שאף על פי שחטא הרבה – לקה הרבה; ומי שלקה הרבה ושנתת דם אין לבזוק מלח על פצעיו". סיפור זה נכתב, כנראה, לפני מלחמת ששת-הימים או זמן לא-רוב אחריה; אולם הוא אקטואלי כאילו זה לא-כבר נכתב, ודבריו המרים נשמעים כאילו נכתבו כאן ועכשיו, על דעת המקום והזמן. אין זה מעניננו, אם דברי עגנון הם קושט אמרי אמת. אין האמנות מתיימרת לאמת מוחלטת וכולנו מעדיפים להבין יצירה זו כנבואת זעם. למרות הכרות גיבורו בסוף הסיפור, בזק עגנון מלח על פצעי-העם בפיקחון נורא; כשהוא משאיר אותנו תמהים ומוזעזעים ושואלים: לאן מועדות פניו של עם זה ששבע מרורים וצער?

9. כגון מירוק היסורים ב"והיה העקוב למישור".

10. ר' "תמול שלשום", עמ' 607. השקפת-עולם דומה מתגלה גם ב"שירה".